
ДЕМЯНЮК О.Б.,
старший викладач,
кафедра практичної
психології та психотерапії,
Рівненський державний
гуманітарний університет,
м. Рівне, Україна

ОБРАЗ СВІТУ ЯК ЧИННИК РЕАЛІЗАЦІЇ ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснено теоретичне дослідження психологічних особливостей формування образу світу у контексті проблеми реалізації потенціалу особистості та її світосприйняття, проаналізовані особливості фундаментальних екзистенційних мотивацій, життєстійкості, життєвих позицій, принципів саморегуляції мотивації до світу, які сприяють тому, щоб людина була здатною реалізувати свою сутність серед викликів неспокійного світу.

Ключові слова: образ світу, екзистенційна мотивація, праінтенційність, суб'єктний розвиток, життєва ситуація, життєва позиція, принципи мотивації до світу.

Статья посвящена теоретическому исследованию психологических особенностей формирования образа мира в контексте проблемы реализации потенциала личности и ее мировосприятия, проанализированы особенности фундаментальных экзистенциальных мотиваций, жизнестойкости, жизненных позиций, принципов саморегуляции мотивации к миру, которые способствуют тому, чтобы человек был способен реализовать свою сущность, свой потенциал среди вызовов беспокойного мира.

Ключевые слова: образ мира, субъектное развитие, экзистенциальная мотивация, праинтенциональность, жизненная ситуация, жизненная позиция, принципы мотивации к миру.

The trends, related to understanding of a human being as "a world of man" and the subject who made himself and his world through his activity and behaviour, are recognized the most promising in the

development of modern psychology. New sociocultural and economical adaptation imply qualitative changes in the life a human being and it is directly reflected on their view of life and on the image of the world. Analysis of methods and criteria of understanding the world, place of a man in it, the ability to reproduce the individuality is the main task in the modern development of society. Theoretical investigation of psychological features of the image world formation has been conducted in the article. Peculiarities of fundamental existential motivation, hardness, attitudes, principals of self-adjustment motivation to the world have been analyzed.

Key words: *image of the world, existential motivation, hardness, life situation, attitudes, principal of motivation to the world.*

Постановка проблеми. Розвиток українського суспільства останніми десятиліттями супроводжується значними соціально-економічними та політичними перетвореннями, змінами життєвих пріоритетів, моральних норм та понять. Необхідність постійно відстоювати своє існування, виборювати власне місце під сонцем вимагає від людини не тільки успішно долати чергові життєві кризи та здійснювати особистісні вибори, а й знаходити шляхи ефективного існування та реалізації власного потенціалу в сучасних життєвих умовах.

У розвитку сучасної психології найбільш перспективними визнаються ті тенденції, які пов'язані з розумінням людини, по-перше, як «світу людини», та, по-друге, не тільки і не стільки як об'єкта формування зовнішнього впливу, скільки як суб'єкта, включеного в світ через активний, творчий характер своєї життєдіяльності, який створює світ і себе за допомогою власних дій і вчинків. Адаптація до нових соціокультурних і економічних

умов передбачає якісні зміни в способі життя людей, і це безпосередньо відображається на їх світосприйнятті та, насамперед, на образі світу. Аналіз способів і критеріїв осмислення світу, себе у світі, можливість відтворити індивідуальну своєрідність особистості є важливим завданням у сучасних умовах розвитку суспільства.

Необхідно зазначити, що категорія «образ світу» є однією з основних у сучасній психології. Вивчення суб'єктивного простору особистості було і залишається одним з актуальних завдань психологічної науки. У вітчизняній психології початок активного вживання терміну «образ світу» пов'язаний з іменем О. Леонтьєва. Образ світу він визначив як цілісну, багаторівневу систему уявлень людини про світ, інших людей, про себе та свою діяльність [3]. Проблеми становлення і розвитку образу світу представлені в дослідженнях Є. Артемавої, Г. Бєрулави, І. Бушай, О. Леонтьєва, В. Петухова, Дж. Ройса, В. Серкіна, С. Смірнова, М. Холодної, Д. Уордела та ін. Розробляється дослідниками також ідея єдності

сприйняття світу і оцінки особистістю своїх можливостей у ньому як основи для вибору певних стратегій взаємодії з об'єктивною реальністю, самореалізації особистості (К. Абульханова-Славська, Р. Ахмеров, Ф. Василюк, Л. Дорфман, В. Ключко, О. Коржова, О. Кронік, А. Ленгле, Д. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Т. Титаренко, А. Фонарьов та ін.). Водночас не всі аспекти цієї важливої проблеми висвітлено.

Мета статті – здійснення науково-теоретичного дослідження психологічних особливостей формування образу світу як чинника реалізації потенціалу особистості у контексті аналізу здобутків психології ХХІ століття.

Виклад основного матеріалу. Образ світу в контексті реалізації потенціалу особистості ми будемо розглядати в межах психології життя, яка досліджує першооснову індивідуального існування людини як прояву її соціального буття, розкриває психологічні механізми індивідуального життєздійснення та вивчає шляхи досягнення цілісності й повноти індивідуального буття, умови набуття особистісного статусу суб'єкта життєтворчості. Серед психологічних напрямів розробки проблеми образу світу в контексті самореалізації особистості можна відзначити: теорію особистості як суб'єкта життя (С. Рубінштейн), психологію життєвого шляху особистості (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Г. Крайг, С. Рубінштейн та ін.), теорію екзистенційної мотивації (А. Ленгле), теорії розвитку особистості протягом життя (О. Головаха, О. Коржова, О. Кронік), психологію життєвого світу особистості (Ф. Василюк, Д. Леонтьєв, Т. Титаренко), концепцію життєстійкості (С. Мадді, Д. Леонтьєв, Т. Титаренко), дослідження розвитку життєтворчої активності особистості (В. Ямницький) та ін. Охарак-

теризуємо окремі сучасні дослідження означеного напрямку.

Слід зазначити, що теоретичним підґрунтям психології життя є екзистенційна психологія. Представники цього напрямку (Л. Бінсвангер, В. Франкл, А. Ленгле, Р.Мей та ін.) зосередили свою увагу не на вивченні проявів психіки людини, а власне на її житті в нерозривному зв'язку зі світом і іншими людьми. Світ у екзистенційній психології, згідно Р. Мей, розуміється саме як світ людини, він не є чимось даним, статичним, до чого людина просто пристосовується; це швидше певна динамічна модель, завдяки якій людина перебуває у процесі формування та планування, оскільки володіє усвідомленням себе [6].

Розглянемо докладніше основні положення сучасної теорії екзистенційної мотивації особистості А. Ленгле, яка в контексті нашого дослідження заслуговує на увагу. Ключовим поняттям екзистенційного аналізу є не особистість, а екзистенція, яка означає справжнє життя, повне глибоких почуттів, реалізованих починань, власних рішень, нехай навіть помилкових, загалом, складне, але хороше життя.

В межах екзистенційного аналізу А. Ленгле створив ієрархічну систему чотирьох фундаментальних мотивацій. Основне питання рівня першої фундаментальної мотивації – *чи можу я бути в цьому світі?* Автор розглядає позитивну відповідь на це питання як фундамент для створення всієї екзистенції. У першій фундаментальній мотивації основний зміст персональної переробки – прийняти і витримати. Суть прийняття – «я можу бути, і це може бути». Наслідки прийняття – почуття довіри до світу, що переживається як готовність виявляти в світі безліч опор, у тому числі і духовних, що входять за межі одного індивідуального

життя, за межі раціонального. За порушення чи блокування цієї мотивації у людини виникають невпевненість, неспокій, тривога, глибокий страх тощо.

Питання другої фундаментальної мотивації – *чи подобається мені жити?* Я можу бути в цьому світі, але чи краще моє життя? У межах другої фундаментальної мотивації йдеться про здатність бути емоційно відкритим, про функції емоцій, про мистецтво насолоджуватися життям і глибоко страждати з приводу втрати цінності. Радість і смуток, вся повнота чуттєвих переживань відкриваються людині, коли вона здатна не ховатися, а йти назустріч всьому, що приносить життя. Відкритість щодо радості і страждань – тема персональної переробки почуттів, незадоволеності життям. Новоутворення, що виникає при наявності у людини подібних установок до життя, – переживання фундаментальної цінності життя. Унаслідок її порушення виникають напруження, пригніченість, втрата життєздатності, невроз очікування, песимізм тощо.

У кожній ситуації для людини важливо отримати відповідь на питання: *чи маю я право бути таким?* Це основне питання третьої фундаментальної мотивації. Вирішивши для себе питання «чи маю я право?» позитивно, людина може бути більш захищеною перед іншими людьми, які також виносять свої судження про неї. В персональній переробці розвивається довіра до власних оцінок, орієнтація на себе і через це резистентність до зовнішніх оцінок. Основне новоутворення рівня третьої мотивації – розвиток самоцінності особистості, наслідком високої самоцінності є готовність до діалогу, тільки маючи у досвіді переживання цінності власного Я, людина здатна цінувати і поважати Я Іншого. Порушення цієї мотиваційної тенденції навіює вну-

трішню спустошеність, відчуття самотності, страх втратити повагу та соціальну інтеграцію, розлади особистості.

Основне питання четвертої фундаментальної мотивації звучить так: *що я повинен робити?* І це питання, яке адресується майбутньому. Тема цієї завершальної мотивації – внесення себе в життя, самореалізація особистості. Без цього діяльного здійснення себе немає шансів пережити почуття екзистенційної наповненості. Наповнене сенсом воління – основний процес четвертої фундаментальної мотивації. За порушення цієї тенденції в особистості виникають відчуття пустоти, нудьга, смисловий вакуум, відчай за безнадійно втрачене життя.

Відтак, фундаментальні екзистенційні мотивації полягають у прагненні людини до того, щоб: справитися зі світом, умовами, в які він нас ставить, і можливостями, їм наданими; справитися з життям – зростанням, дозріванням, тлінністю існування і пов'язаними з цим бажаннями і стражданнями; відкритися своєму майбутньому, всьому, що буде, і тому великому цілому, у взаємозв'язку з яким людина відчуває себе, тобто, діючи, присвятити себе смислу. І тому дуже важливим є усвідомлення не тільки того, чого хоче від людини ситуація, а й те, що в ній самій прагне бути прожитим. Те, чого хоче людина, і те в ній, що прагне бути прожитим, А. Ленгле називає праінтенційністю. Праінтенційність допомагає людині знайти найбільш відповідне для неї місце у світі, ті ніші і простір, де вона може найкращим чином розвиватися і реалізовувати себе [5].

Отже, у межах даного підходу людина розуміється як така, що не тільки «відкрита світу», але так само і «відкрита стосовно самої себе». Екзистенційні переживання – це точка перетину зовнішнього і внутрішнього світів люди-

ни, вони реалізують її зв'язок зі світом, це згода зі світом і з самою собою. Екзистенційний аналіз концентрується на тому, щоб зробити людину здатною реалізовувати свою сутність серед викликів неспокійного світу. Ставши самою собою, людина в діалозі зі світом проживає своє покликання, перебуваючи там, де вона найбільш потрібна. З точки зору сучасного екзистенційного аналізу здійснення екзистенції досягається завдяки феноменологічній відкритості людини і діалогічному обміну із внутрішнім і зовнішнім світом.

В контексті нашого дослідження вважаємо доцільним розглянути поняття життєстійкості, яке розглядається дослідниками як «відвага бути» (П. Тілліх), «укоріненість у бутті» (М. Хайдеггер), «здатність подолання самого себе» (Д. Леонтьєв), «ключовий ресурс» (С. Мадді), «здатність перетворювати проблемні ситуації в нові можливості» (С. Богомаз) тощо. Зупинимося детальніше на концепції С. Мадді, який розглядав зазначене поняття у зв'язку з розробкою проблем творчого потенціалу особистості та регулювання стресу. За С. Мадді, життєстійкість представляє собою систему переконань про світ, про себе, про взаємовідносини зі світом. С. Мадді є автором концепції особистості як варіанту моделі узгодженості, яка підкреслює важливість інформації та емоційного досвіду, що одержує людина в результаті взаємодії з навколишнім світом. Відтак, особистість визначається в більшій мірі зворотним зв'язком від взаємодії зі світом, ніж вродженими якостями людини [4].

Життєстійкість як інтегративна особистісна якість включає, згідно С. Мадді, три компоненти: залученість, контроль, прийняття ризику. Залученість – це активна участь у всьому, що відбувається з людиною, вона дає

максимальний шанс знайти щось варте уваги і цікаве для особистості. «Якщо ви відчуваєте впевненість в собі та в тому, що світ великодушний, то вам притаманна залученість» [4, 7]. Контроль – це шлях боротьби, результатом якої постає можливість впливати на наслідки подій, що відбуваються навколо. Людина з сильно вираженим компонентом контролю відчуває, що сама обирає власну діяльність, свій шлях. Прийняття ризику передбачає впевненість людини в тому, що життя – це спосіб набуття досвіду, все, що відбувається з нею сприяє її безперервному розвитку за рахунок знань, отриманих з досвіду, як позитивних так і негативних.

Життєстійкість поєднує в собі дві сторони – психологічну і діяльну. Діяльна сторона передбачає дії, спрямовані на здійснення мети. Ці дії дають зворотний зв'язок про те, хто ми і що відбувається. Світ неможливо змінити без активності, і потрібно щось робити або світ залишиться статичним. Це потребує наполегливості, сил, відповідальності за власне життя, і саме життєстійкість забезпечує необхідну мотивацію. Психологічна сторона передбачає, що життєстійкість змінює характер взаємовідносин між людьми. Вони стають більш відкритими, здатними відчувати любов, встановлювати здорові відносини з іншими, відтак збільшується інтерес до світу в цілому і до оточуючих людям зокрема.

В екзистенційній персонології С. Мадді постулюється вроджена здатність людини до пошуку сенсу життя, у контексті якого він виділяє три загальних групи людських потреб: фізіологічні (біологічні), соціальні та психологічні. Співвідношення цих потреб визначає два шляхи розвитку особистості – конформістський та індивідуалістичний. Індивідуаліст характери-

зується розвиненими психологічними потребами, володіє власним смыслом і здійснює свій життєвий шлях, здатний контролювати своє життя. Постійне надходження нового досвіду стимулює розвиток особистості, результатом якого є усвідомлення безлічі нових для індивіда способів розуміння своєї взаємодії зі світом. Конформіст сприймає себе та інших не більше як втілення соціальних ролей та біологічних потреб, результатом чого є розвиток різноманітних форм «екзистенційного недугу» (втрата смыслу). Людина робить вибір на користь того чи іншого шляху в результаті вибору між майбутнім (невідомість) та минулим (незмінність). Здійснюючи цей вибір, людина створює смисл. Такий підхід дозволяє С. Мадді зробити висновок про те, що життєстійкість – це той внутрішній ресурс, той фактор, який підвладний самій людині, це те, що вона в змозі змінити і переосмислити, це та установка, яка надає життю цінності та смыслу в будь-яких обставинах [4].

Як наголошують вітчизняні дослідники життєстійкості Т. Титаренко та Т. Ларіна, головна функція життєстійкості полягає у можливості будувати ефективну соціальну взаємодію та знаходити оптимальні шляхи саморозвитку та самоздійснення особистості у складних життєвих обставинах. Життєстійкість – це ресурс, який може сприяти підвищенню психічного та фізичного здоров'я людини, успішній самореалізації і самоствердженню особистості, ресурс, на який людина може опертися при виборі майбутнього в мінливому світі, яким можна скористатися при конструюванні власного життя. З позицій ресурсного підходу життєстійкість доцільно розглядати не як характеристику самої по собі особистості, а як її внутрішній ресурс, який дозволяє людині упоратися зі

стресами, що зустрічаються на життєвому шляху і одночасно розвиватися, збагачувати свій потенціал [7]. Отже, життєстійкість розглядається як спосіб створення свого власного, унікального смыслу взаємодії з непередбачуваним світом, як каталізатор поведінки, який дозволяє трансформувати негативні враження у нові можливості.

Унікальність людини, за О. Коржовою, полягає в її способі активно брати участь у процесі життєдіяльності й, таким чином, «вибудовувати» власне буття, тобто бути його суб'єктом. Авторкою запропоновано концепцію людини як суб'єкта життєдіяльності, згідно якої людина розглядається як «творець власного життя», наголошується на ролі життєвої ситуації, яка є, на думку О. Коржової, посередником між світом і людиною та сприяє прояву суб'єктних властивостей. Вибір життєвих орієнтацій як життєве самовизначення розглядається нею як визначальний момент життєвого шляху особистості. Відтак, О. Коржова виділяє чотири базових особистісних типи згідно основних чотирьох типів життєвої позиції: перетворювач, гармонізатор, користувач, споживач життя.

Тип перетворювача характеризує особистість з активною життєвою позицією («суб'єктна» модель особистості), що відрізняється вираженою життєвою творчістю та високою відповідальністю. Головною цінністю є власне «Я» і його розкриття, і тому така особистість прагне до самовираження («самореалізатор»). Самовираження особистості перетворювача відбувається в творчості, любові або в життєвих задоволеннях. Тип споживача представляє особистість з надмірною пасивною життєвою позицією («об'єктна» модель особистості), що при вираженому життєвому пристосуванні і низькій відповідаль-

ності характеризує особистість «обивателя», для якого творчість та «вічні питання» є не актуальними. Тип користувача представляє прагматичну особистість з надмірно вираженою пристосованістю, що прагне до комфорту, яка відрізняється вираженими адаптивними тенденціями і високою відповідальністю («гомеостатична» модель особистості). Пристосування до обставин відбувається з метою досягнення рівноважного стану завдяки отриманню матеріальних благ, накопиченню грошей, свідомості влади при функціональному відношенні до людей. Це енергійна людина, що живе теперішнім, раціоналіст, прагматик, з практичним винахідливим розумом, цілеспрямована та діловита. Тип гармонізатора характеризує творчу особистість з споглядальною життєвою позицією («гетеростатична» модель особистості). При вираженій життєвій творчості і низькій відповідальності цей тип представляє особистість у «нестримному польоті», яка прагне до самовдосконалення, але орієнтована на власне «я». Людина такого типу відрізняється багатою уявою, мрійливістю, непрактичністю [1].

В контексті нашого дослідження заслуговують на увагу погляди вітчизняного дослідника О. Кроніка. В його працях основним є питання про умови і способи здобуття людиною щастя, яке розуміється ним як форма переживання повноти буття, пов'язана із самоздійсненням. За словами автора, «це переживання виникає у разі перетворення мотивації людини до світу в нескінченно велику величину» [2, 23]. Останнє відбувається за наявності дуже високої оцінки людиною значущості світу і своїх можливостей у цьому світі. Автор виділяє психологічні засоби здобуття щастя, які розуміє як способи саморегуляції людиною своєї

мотивації до світу, вони включають в себе, перш за все, посилення людиною значущості світу і посилення своїх можливостей. На їх основі утворюється чотири відносно незалежних принципи саморегуляції людиною своєї мотивації до світу: максимізація корисності, мінімізація потреб, мінімізація складності, максимізація здібностей.

Принцип максимізації корисності світу (стиль життя – гедонізм) – полягає в прагненні людини до максимального корисних об'єктів, що повністю задовольняють її потреби і одночасно прагнення до пошуку позитивно забарвлених емоційних переживань різної інтенсивності. Принцип мінімізації потреб (стиль життя – аскетизм) проявляється в прагненні людини до зменшення інтенсивності (ступеня напруги) потреб. Таке прагнення може мати місце у випадку, коли власне задоволення потреб не є можливим. Принцип мінімізації складності (споглядальний стиль життя) характеризується прагненням людини до спрощення свого світу в цілому і до спрощення конкретних об'єктів-цілей її різноманітної діяльності. Це прагнення може актуалізуватися у тих випадках, коли складність мети перевищує рівень здібностей людини, або коли в масштабах наявного у людей часу мета є важкодосяжною. Четвертий принцип саморегуляції людиною своєї мотивації до світу – принцип максимізації здібностей – полягає у прагненні людини до всебічного розвитку та самовдосконалення у духовному та фізичному плані, до самореалізації особистості.

Ставлення людини до можливих способів здобуття щастя формують особливого роду установки – евдемонічні установки. Автор виділяє чотири їх типи: гедоністичні, аскетичні, діяльні, споглядальні. Ці установки,

на думку О.Кроніка, «є тим психологічним «матеріалом», на базі якого виникають індивідуальні уявлення про шляхи здобуття щастя, що включають як те, де, в якій області об'єктивної діяльності особистість прагне до самоздійснення, так і те, як, за допомогою яких саме психологічних засобів вона намагається це зробити» [2, 35].

Висновки. Отже, можна констатувати той факт, що на сучасному етапі розвитку психологічної науки вивчення образу світу є важливим напрямом психологічних досліджень тому, що все більш своєчасно звучить питання про якість життя людини, її задоволеність собою, своєю самореалізацією. Відтак, образ світу виступає базовою індивідуальною характеристикою особистості, є основою життєді-

яльності, відображає індивідуальний суб'єктивно-перетворений та структурований досвід людини в її неповторних зв'язках з оточуючим світом. У статті ми сконцентрували увагу на дослідженні ключових передумов, що дозволяють підтримувати ефективну взаємодію зі світом, сприяють успішному самоствердженню особистості. Екзистенційні мотивації, життєстійкість, життєва позиція, принципи саморегуляції мотивації до світу є тими рушійними силами, які сприяють тому, щоб людина була здатною реалізувати свою сутність серед викликів неспокійного світу. Перспективу подальшого дослідження ми бачимо в розробці поняття та дослідженні життєтворчого образу світу особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коржова Е.Ю. Типология жизненных ориентаций на основе субъектного подхода к личности / Е.Ю. Коржова // Психология человека в современном мире: материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С.Л. Рубинштейна, 15-16 октября 2009 г. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – Т.1. – С.184-190.
2. Кроник А.А. Каузометрия: Методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути / Р.А. Ахмеров, А.А. Кроник. – М.: Смысл, 2003. – 284 с.
3. Леонтьев А.Н. Образ мира / А.Н. Леонтьев / Избранные психологические произведения: В 2-х т. Т.II. – М.: Педагогика, 1983. – С. 251 – 262.
4. Леонтьев Д.А. Тест жизнестойкости / Д.А. Леонтьев, Е.И. Рассказова – М.: Смысл, 2006. – 63 с.
5. Лэнгле А. Person. Экзистенциально-аналитическая теория личности / А. Лэнгле. – М.: Генезис, 2009. – 159 с.
6. Мэй Р. Открытие Бытия / Р. Мэй. – М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2004. – 250 с.
7. Титаренко Т.М. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека: / Т.М. Титаренко, Т.О. Ларіна – К. : Марич, 2009. – 76 с.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Korzhova E.Yu. *Tipologiya zhiznennyih orientatsiy na osnove sub'ektnogo podhoda k lichnosti* / E.Yu. Korzhova // *Psihologiya cheloveka v sovremennom mire: materialyi Vserossiyskoy yubileynoy nauchnoy konferentsii, posvyaschennoy 120-letiyu so dnya rozhdeniya S.L. Rubinshteyna, 15-16 oktyabrya 2009 g.* – M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2009. – T.1. – S.184-190.
2. Kronik A.A. *Kauzometriya: Metodyi samopoznaniya, psihodiagnostiki i psihoterapii v psihologii zhiznennogo puti* / R.A. Ahmerov, A.A. Kronik. – M.: Smyisl, 2003. – 284 s.
3. Leontev A.N. *Obraz mira* / A.N. Leontev / *Izbrannyye psihologicheskie proizvedeniya: V 2-h t. T.II.* – M.: Pedagogika, 1983. – S. 251 – 262.
4. Leontev D.A. *Test zhiznestoykosti* / D.A. Leontev, E.I. Rasskazova – M.: Smyisl, 2006. – 63 s.
5. Lenge A. *Person. Ekzistentsialno-analiticheskaya teoriya lichnosti* / A. Lenge. – M.: Genezis, 2009. – 159 s.
6. Mey R. *Otkryitie Byitiya* / R. Mey. – M.: Institut Obschegumanitarnyih Issledovaniy, 2004. – 250 s.
7. Tytarenko T.M. *Zhyttyestiykist' osobystosti: sotsial'na neobkhidnist' ta bezpeka: /* T.M. Tytarenko, T.O. Larina – K. : Marych, 2009. – 76 s.